

TARTU JA RIIA KIRJANDUSES

9.–10. mail toimus Tartu Ülikooli saksa filoloogia osakonnas konverents „Tartu und Riga in der Literatur” („Tartu ja Riia kirjanduses”). Kahe päeva jooksul kuulati neljateist ettekannet, millega astusid üles saksa, läti, eesti ja klassikalised filoloogid Göttingenist, Riiaast ja Tartust. Viimastel aastatel on Saksa germanistikas ja võrdlevas kirjandusteaduses tekkinud huvi Ida-Euroopa ajalooliste interferentsiruumide vastu, kus saksa keel ja kultuur on olnud ajaloos olulisel kohal. Konverentsi üheks tõekejõuks oli Tartu ja Göttingeni ülikooli saksa filoloogia osakondade vaheline koostööleping.

Konverentsil vaadeldi Tartut ja Riia kui Liivimaa kaht poolust ja uuriti nende linnade representatsiooni eesti, läti ja baltisaksa kirjanduses. Peamisteks küsimusteks, millele vastuseid otsiti, olid: kuidas peegelduvad Tartu ja Riia kirjanduses? Millist mõju avaldavad

kirjanduslikud kujutelmad Tartule ja Riiale kui mälupaikadele? Millist rolli on sealjuures mänginud mitmekeelsus ja kultuuriline interferents? Kas linna-ruumi kasutatakse kirjanduses interferentsiruumide või pigem sotsiaalse ja kultuurilise segregatsiooni ruumidena? Milline oli nende linnade kirjanduslik ja kultuuriline pale? Metodoloogiliselt oli konverents inspireeritud eelkõige kirjandusgeograafiast (*Literaturgeographie*)¹ ja imagoloogilistest ning interkultuurilistest lähenemistest, nõnda olid kesksel kohal küsimused tege-

¹ Siinkohal tuleks viidata eelkõige järgmistele käsitlustele: Barbara Piatti „Die Geographie der Literatur. Schauplätze, Handlungsräume, Raumphantasien” (2008); Armin von Ungern-Sternbergi „Erzählregionen. Überlegungen zu literarischen Räumen mit Blick auf die deutsche Literatur des Baltikums, das Baltikum und die deutsche Literatur” (2003).

vuspaikade ning oma ja võõra kujundite kohta.

Tartut ja Riia võrreldes ilmnes iseäranis teravalt üks põhiline erisus: kui läti kirjandus on pidanud tegelema Riia kui keskajal Saksa ordu poolt asutatud „saksa” linna „omaks” tegemisega, siis Tartu-kujund eesti kirjanduses ei ole pidanud lähtuma varasemast baltisaksa kujundist, vaid on saanud toetuda eesti pseudomütoloogiale ja folkloorile. See linn on olnud algusest peale „oma”. Erinevus nähtub ka linnanimedest: nii on Riia saksa nimekuju olnud allikaks kõigile teiskeelsetele nimevariantidele, sellal kui Tartu paralleelvariantide aluseks on olnud eesti Tarbatu.

Konverentsi esimene osa oli pühendatud baltisaksa ruumikonfiguratsioonidele, ettekanded tegelesid baltisaksa Tartu- ja Riia-piltidega, rõhutades Liivimaa kaks poolsust ning vastastikust seotust. Ettekandes „Das studentische Dorpat am Beispiel der deutschbaltischen Lebenserinnerungen” („Üliõpilaste Tartu baltisaksa mälestustes”) vaatles Reet Bender (TÜ) Tartu tähendust akadeemilise tudengilinnana. Enam kui paarikümne autori XIX sajandil ja XX sajandi alguses Tartus veedetud tudengiaega käsitlevatel mälestustel rajanev ettekanne andis pildi Tartust kui Baltikumi ainsast ülikoolilinnast, mille tudenglikud tegevuspaigad on tänaseski Tartus jäänud pea samaks. Selles rollis oli Tartu kuni XIX sajandi teise poole ni, mil asutati Riia polütehnikum, mida aga ei võetud esialgu täisväärtusliku ülikoolina, muuhulgas tituleeriti seda ka „Tartu järeleaimamiseks ebapiisavate vahenditega”. Tartu oli baltisakslaste jaoks sinne ainus muusadelinn, poisikesepõlve unistuste linn, kus saadi vabaks akadeemiliseks kodanikuks.

Liina Lukas (TÜ) käsitles ettekandes baltisaksa Riia-romaanidest Alexander Andreas Badendiecki, Carl Wormsi, Elfriede Jakschi, Guido Eckardi ja Laura Marholmi loomingut. Kui Tartu esineb

baltisaksa kirjanduses enamasti rõõmsa ja muretu tudengilinnana, Tallinn aga ajalooliste romaanide tegevuspaigana, siis suurima saksa elanikkonna osakaaluga Riia kujutab endast Balti provintside ainsat metropoli. Riia on tegus ärilinn ja modernismi kuliss. Lukas eristas erinevaid Riia-romaanide tüüpe: suurlinnaromaanid, mille puhul kirjeldatakse suurlinna sotsiaalseid probleeme ning linna peetakse süüdlaseks tegelaste moraalses allakäigus; aga ka nn koju tagasipöördumise romaanid ja kunstnikuromaanid.

Thomas Taterka (Läti Ülikool, Riia) ettekande „Ab urbe condita. Der Ort Rigas in der deutschbaltischen Geschichtsideologie” („Ab urbe condita. Riia koht baltisaksa ajalooideoloogias”) sisuks oli Riia roll nn balti Jeruusalemana Henriku Liivimaa kroonikal põhinevas baltisaksa *Aufseglung*² diskursuses. Riia kinnistub selles baltisaksa ajaloo põhittekstis stabiilse punktina, „Jumala linnana”. Et Riia saaks püsida, tuli hävitada Tarbatu, see oli vajalik, et korrastada Riia lähtuvat baltisaksa ajalooruumi. Oma semiootilis-diskursiivanalüütilises vaates kroonikale viis Thomas Taterka Riia asutamise tagasi koloniaalsele narratiivile, mis oli baltisaksa ajalooideoloogias kasutusel kuni XVIII sajandi lõpuni. Alles valgustajad nagu Garlieb Merkel põhjustasid 1800. aasta paiku diskursuse eduka „lahknemise”.

Silke Pasewalcki (TÜ) ettekande teemaks oli baltisaksa eneseteadvus, nõnda nagu see leiab väljendamist Else Hueck-Dehio populaarses ja Saksaamaal suurtes tiraažides ilmunud Tartu-romaanis „Liebe Renata” (1955; e.k „Kallis Renata. Ühe nooruse lugu”, 2001). Ettekandes interpreteeriti seda

² *Aufseglung*’iks nimetatakse baltisaksa traditsioonis Liivimaa sümbolset „ülesleidmist”, vallutamist ja kristianiseerimist. Sõna otsene tähendus seostub kohale purjetamise, avastamisega.

romaanid pärast baltisakslaste ümberasumist populaarseks saanud nostalgilise mälestuskirjanduse võtmes. Oma analüüsis viitas Pasewalck Tartu kui baltisaksa Dorpati-kuvandile, mis esineb romaanis pigem kultuurilise ja sotsiaalse segregatsiooni kui kultuurilise interferentsi ruumina, teise vaatenurgana käsitles ta aga kirikuõpetaja tapmise motiivi, uurides pastori märtrirolli kui võimalikku baltisaksa „saatuse” sümbolit. Samuti analüüsis ta romaanis esinevat klišeelikku eestlastekuvandit, mis on kahe eeltoodud aspektiga tihedalt seotud.

Konverentsi teises osas „Ruumikonfiguratsioonid transnatsionaalses kontekstis” laiendati vaadet Riiale. Olga Bazileviča (Läti Ülikool/Gießeni Ülikool) ettekande teemaks oli nn vene Riia Riiaast pärit ja praegu Bostonis elava vene nüüdisautori Jelena Katišonoki kahes romaanis. Romaanide, nt 2006. aastal ilmunud teose „Жили-были старик со старухой” („Once There Lived an Old Man and His Wife”) tegevus toimub XX sajandi alguse Riias – kuigi linna nimepidi ei nimetata, on tegevuspaik äratuntav – ja linna ning ajajärgu pöördeliste sündmuste keerist vaadeldakse Moskva eeslinnas elavate vene sisse-rändajate silme läbi.

Kai Sina (Göttingeni Ülikool) tegeles oma linnapiire ületavas ettekandes Sofi Oksaneni ja tema romaaniga „Puhastus”, käsitledes romaanis loodud imagoloogilist pilti Eestist ja Eesti ajaloo autorit feministliku lähenemisviisi väljendusena ning tuues esile Oksaneni romaani tähenduse Saksamaal, kus kriitika on selle nimetanud „suureks Eesti-romaaniks”.

Esimese konverentsipäeva lõpetasid kaks inglise keeles peetud õhtust ettekannet ülikooli kohvikus: Elle-Mari Talivee (Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus) ja Meelis Friedenthali (Tartu Ülikooli raamatukogu) ettekanded keskendusid Tartu tähendustele eesti

kirjanduses. Erinevalt tunduvalt maisemast Tallinnast esineb Tartu eesti kirjanduses hapra ning kaduvana, olles kirjandusliku kujutelmana mälestuste ja müüdiloome linn *par excellence*. Sel-line kuvand algab juba Käsü Hansu nutulauluga, milles leiduvaid sümboleid interpreteeris Meelis Friedenthal.

Teine päev oli pühendatud kolmandale teemale: ruumikonfiguratsioonidele balti kontekstis. Kairit Kaur (Tartu Ülikool) andis oma ettekandes ülevaate enne 1800. aastat baltisaksa ajakirjanduses luuletusi avaldanud naisluuletaja isiku tuvastamiskatsetest. Selgus, et 1781. aastal A. W. Hupeli „Põhja mistsellides” anonüümselt luulepõimiku avaldanud preili von Graf ja 1787. aastal G. F. Findeiseni lektüüriajakirjas „Lugemisraamat Eesti- ja Liivimaale” Caroline von G.-- pseudonüümi all luuletuse avaldanud naine võis olla üks ja seesama isik: Riias sündinud ja Põltsamaa (sks Oberpahlen) lähistel surnud, Riia linnaarsti Theophil von Grafi tütar Johanna Regina (1742–1806), kelle nime senistest baltisaksa kirjanduslugudest ei leia.

Kristi Viiding (TÜ) käsitles Tartu ja Riia suhteid 1630. aastail ajastutüüpilise bimediaalse tunnuse, humanistliku trükkalimärgi alusel. Ainus siinse regiooni humanistlik trükkalimärk kujundati 1632. aastal Tartu Akadeemia trükikoja jaoks Riiaast pärit trükkali ja postmeistri Jakob Beckeri ja samuti Läti aladelt Tartusse jõudnud ajaloo ja antikviteetide professori Friedrich Meniuse koostöös, domineerivaks pooleks kindlasti viimatimainitu. Trükkalimärk peegeldab Meniuse silmapaistvat erialast eruditsiooni antiikkirjanduse ja -mütoloogia tundja ja antikvaarse stiilisuuena esindajana Tartus; enese ja Beckeri stiliseerimine antiikmütoloogia tegelaseks vihjab ka suurejoonelistele plaanidele Tartu kui humanistliku kirjakuultuuri keskuse väljaarendamiseks. Märki lühiajaliseks kujunenud kasuta-

mine (1632–1635) ja loojatevahelised tülid loovad puäntliku kontrasti kõrgelennulise humanistliku idee ja inimkäitumise tegeliku madaluse vahel.

Māra Grudule (Lāti Ūlikool, Riia) ettekandes Tartu-kuvandist lāti vaneemas kirjasōnas nāhtus Tartu tāhenduslikkus lāti ūlikoolilinnana. Tartu leidis oma koha lāti kirjasōnas juba rahvavalgustuses XVIII sajandil ja XIX sajandi alul, mil Tartut tutvustati kui Riiaast palju vanemat linna, kus asuvad ūlikool ja Kivisild. Nōnda kirjutas nāiteks esimene lāti keelne ajaleht *Latviešu Avīzes* aastal 1822: „Meie keiser on Tartusse suurkooli asutanud, kus ōpivad 200–300 noorhārrat Eesti-, Liivi- ja Kuramaalt”. Esimene lāti keelne entsüklopeediline artikkel Tartu (ja eestlaste) kohta ilmus aga Kreutzwaldi „Ma-ilm ja mōnda” lāti paralleelvariandis „Pasaule un daudz no tā” (Dorpat 1860) A. Šulmanise sulest.

Imants Cirulise (Lāti Ūlikool, Riia) ettekanne haakus Thomas Taterka ettekujutusega Riia rollist baltisaksa ajalooideoloogias. Ta kāsitles Riia linna tāhendust lāti kirjanduses, kasutades selleks kolme teost: 1888 ilmunud Andrejs Pumpursi eepost „Lāčplēsis”, vasakpoolse luuletaja Linards Laicensi 1921. aastal kirjutatud luuletust „Pilšetu gals” („Linnade lõpp”) ja Ulmanise nn ōueluuletaja Edvarts Virza luuletust „Riga” (1920). Kōigis neis luuletustes esineb Riia linn probleemina, Riia ei kujutata „oma” linnana, ja see vastuolu on lāti identiteedile raske kanda hoolimata asjaolust, et seal tekkis XIX sajandil lāti rahvuslik liikumine. Linna „vōoruse” probleemi komplitseerib Riia tāhendus tōstuslinnana ning sellega seotud probleemistik.

Ruth Florack (Gōttingeni Ūlikool) pōördus oma ettekandes „Herder und Riga. Journal meiner Reise vom Baltikum nach Frankreich 1769” tagasi XVIII sajandisse, et tegeleda noore Herderi seni reisikirjelduseks peetud teosega ja tuua vālja, et pigem oli tegu noore mehe nn teoretiseeriva skitsiraamatuga, mis polnud mōeldud avaldamiseks. Liivimaa esineb nimetatud *Journal*'is vāga konkreetsestena, autor esitab tāpse programmilise kava Riia lūtseumi ōppekava muutmiseks, pūstitades ka prantsuse keele kui moodsa keele ōpetamise nōude. Prantsusmaa esineb kultuuri ja arengu abstraktse kvintessentsina, positiivne kuvand kaob aga abstraktsiooni reaalsuseks muutudes ehk Prantsusmaale jōudes, kus ilmneb, et autor ei suuda prantslastega kommunikeeruda ja muutub reaalsete olude suhtes vāga kriitiliseks. Samuti selgub, et reis Prantsusmaale polnud mitte tūūpiline nn *Bildungsreise*, vaid lihtsalt esimene ettejuhtunud vōimalus Liivimaalt minema pāaseda.

Kuigi konverents ei suutnud katta kōiki vaatenurki – puudusid nii Tartu kuvand vene kirjanduses, Lotmani-Tartu, Tartu rootsi kirjanduses kui ka Riia kujutamine reisikirjanduses –, andsid elavaloomulised ja viljakad diskussioonid imaginatsioonidest ja imagoest liisapanuse konverentsi ōnnestumiseks. Loodetavasti jōuavad konverentsiettekanded ka kirjalikul kujul lugejate ette.

REET BENDER,
SILKE PASEWALCK